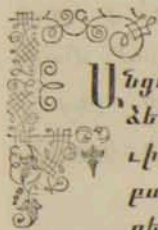

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՐԱՆԻ ԹԵՂԴՈՍԻՈՅ 1861.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ,

ԴԱՍ ԵՐՐՈՐԴ,

Ա Ր Ա Մ Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Կ Ա Լ.

Անցեալ անգամուան խօսակցութեամբ ձեր ուշադրութիւնն ու սիրտը հրաւիրեցի իշայաստան,—մեր ցանկալի բայց միանգամայն եւ ողբալի հայրենիքը:

Ինչ մեծ եղաւ ուրախութիւնս՝ երբ տեսայ որ ձեր եռանդուն մտքերը՝ խօսքերէս շատ աւելի շուտով թռան հասան ի Հայաստան եւ ողջունեցին փափաքանօք մեր հայրենեաց օգն ու հողը: Իսկ եւ ձեր հայրենասէր սրտերը՝ շատ աւելի բարձր թռչելով՝ քան զիմ նուաստ խօսքերը, ելան բարձրացան մինչեւ յազան իմեր իմասիս, ու հոն Հայկայ աստեղազարդ կամարին ու լայնալիճ աղեղան գիմաց ու Վահագնի երկնաձեմ ծիրանի բոցերուն առջեւ, ձեր հայրենաշունչ ոգիքը՝ յեթնալար եւ յերփն երփին հաշտարար աղեղն Աստուծոյ խոստացան եւ երգումն որ Նոյայ տապանին հետ հոն մընան, հոն սնանին, ու հոն վերջին շունչերը ծաւալեն: Տարակոյս չունիմ որ ձեր հայրենասէր սրտերը ասկէց վերջը ոչ երբէք պիտի հեռանան յաստուածակոխ գլխոցն Այրարատայ. վասն զի սիրոյ անուշ՝ բայց եւ ամենէն աւելի ամուր շղթայն է որ զիրենք կապեց հայրենեաց սրբազան լերին ու յիշատակացն հետ. այն սիրոյ շղթայն՝ որ շատ աւելի զօրաւոր է քան զԱրտաւազգայ մշտաձոյլ շղթաները, որ այն լերին վրայ կապեցին մեր գիւցաղն թագաւորը:

Հայրենեաց սիրոյ լեռը՝ Թափօրական լերին կնամանի, եղբարք: Ով որ սիրաւ պնդած արիութեամբ հոն կենէ ու հայրենեաց աստուածալառ սիրոյ նշոյլներուն ու ծառագայթիցն մէջ կմանէ՝ ալ բոլոր օտար աշխարհք իրեն մութ կերելին, ու չնկեր վար իջնել, գոչելով. «Բարձր է մեզ աստ լինել, արացուք աստ տաղաւարս»: Այսպէս կըսէին Առաքեալքն երբեմն իԹափօր. այսպէս կըսէ եւ ամենայն հայրենասէր:

Ձեր հայրենասիրութիւնը տարակոյս չունիմ որ պիտի իւր պտուղն ալ տայ յիւրում ժամանակի, իւրաքանչիւրոցդ կարողութեան, պայմանին, հասակին ու դասակին համեմատ: — Բայց ահա արդէն հայրենասիրութեան մեծ պտուղ մը չէ այս ձեր եռանդեամբ վազել ժողովիլը այս սրահին մէջ, եղբայր եղբօր, քոյրն իր քրոջը քով՝ որպէս զի հայրենեաց վրայ ձայն մը՝ խօսք մը լըսէք, այն ալ՝ ինձի պէս տկար ձայն մը, այսպիսի անզարդ ու ցուրտ խօսք մը: Հայրենեաց ոգին որ հոս վրանիդ թեւատարած կհսկէ, կօրհնէ զձեզ օրհնութեամբ Հարցն մերոց՝ քաջաց ու սրբոց, ու ես ալ շնորհակալ կըլլամ եղբարք իմ այն սիրոյն զոր կըցուցնէք այս խօսակցութիւններս լսելու:

Շնորհակալ կըլլամ հոս հրապարակաւ նա. եւ այն մեծարգոյ բարեսիրաց՝ որ առանձին ինձ ուրախակցութիւններ ըրին ու քաջալերութիւն տուին՝ ինչպէս ամէն անգամ, եւս առաւել անցեալ անգամուան հայրենեաց ու հայրենասիրութեան վրայ ըրած խօսակցութեանս համար:

Կքաջալերուիմ ես տեսնելով որ պատուական ունկնդրացս սրտերը արդէն պատրաստ են ու վառուած որ սիրով լսեն հեռոյհեռ ամէն կիրակի ընելիք խօսակցութիւններս, Հայաստանի՝ մեր հայրենեացը վրայ: Մէկալ կողմանէ ալ կմխիթարուիմ իմանալով որ եթէ իմ այս սիրալիր աշխատութիւնս ձեր մէջէն գոնէ փոքր մէկ մասի մ'ալ օգտակար ըլլայ՝ այն ատեն աւելորդ տեղ ձգած չեմ ըլլար իմ ծննդեանս մայրաքաղաքը, կամ ուրիշ փառաւոր քաղաքներ, ծնողք, ընտանիք, ազգականք ծանօթք ու բարեկամք, գալով այսպիսի տեղ մը ուր չունիմ ոչ ծանօթ մը եւ ոչ մէկ բարեկամ... Բայց չէ, սխալեցայ... ոչ ապաքէն ամէն մէկերդ ալ իմ բարեկամներս էք, իմ ազգականներս, ու իմ եղբայրներս...

Հայկայ՝ մեր պանծալի նախահօրը պատմութիւնն ու քաջութիւնը պատմելէս ետեւ՝ ըսի թէ ինչպէս իւր փառաւոր անուանը իրաւամբ տուաւ այն երկիրն՝ զոր ազատեց Բելայ բռնաւորութենէն ու կռապաշտութեան հեղեղալից հոսանքներէն, պարսպի մը պէս կենալով նոցա յարձակմանցը դիմաց, մանաւանդ թէ զարնուելով անոնց հետ ու ետ ետ վանելով այն լեռան պէս գիզուած ալիքները՝ որով Բէլ ու կռապաշտութիւն կուզէին ողողել զՀայաստան։

Այս Հայաստան աշխարհը մեծ ու ընդարձակ երկիր մըն է վերին Ասիոյ մէջ, որ հին աշխարհին միջավայրը կ'իյնայ, որոյ չորս կողմը երեք մեծ ծովեր կ'ապտին. արեւելքէն՝ Կասպից ծովը, հիւսիսային արեւմուտքէն՝ Սեւ ծով, իսկ հարաւային արեւմուտքէն՝ Միջերկրական մեծ ծովը։

Այսպիսով՝ Հայաստանի սահմանը կըլլայ հիւսիսէն՝ Կուր գետն ու Կովկաս լեռները, հարաւէն՝ Միջագետաց եւ Ասորոց երկիրները, արեւելքէն՝ Ասորպատական ու Կասպից ծովը, արեւմուտքէն՝ Եփրատ գետ, Ուստի եւ գրացի ազգեր կուենամք մեզ հիւսիսէն՝ Աղուանքն ու Վրացիները, Կողքիսացիքն ու Եգերացիք, հարաւէն՝ Միջագետացիքն ու Ասորիք, արեւելքէն՝ Մարքն ու Վրկանք, եւ արեւմուտքէն՝ Պոնտոս ու Կասպագոլկիացիք։

Այս ազգերը հիմակուրէն մտքերնիս պէտք եմք պահել, վասն զի շատ անգամ այս ազգերուն հետ մեր հայրերը բան գործ ունեցան. երբեմն իրենց սահմաններէն ասոնցմէ ներս հրուելով, երբեմն ալ քաջութեամբ դէնքը ձեռուրնին դուրս ելած Հայոց անունը պատուել կոտորեցնէին նոցա, — ինչպէս պիտի տեսնեմք յետոյ։

Հայաստան բոլորը մէկտեղ առնելով 120,000 քառակուսի մղոն կընէ, որ է ըսել թէ Հայաստան գրեթէ հաւասար է Գաղղիոյ աշխարհին՝ իւր մեծութեամբը, բայց ազնուութեամբը՝ շատ աւելի գերազանց։

Ահա այս աշխարհն է զոր մեզի տուաւ Հայկ, բախտի հետ պատերազմելով։ Այս, Հայկայ մեծայայտ բազուկները նուաճեցին զբախտ, բայց նորա ոխը չմարեցաւ. նորէն գլուխ վերուց, չորսհազար տարի անգաղար պատերազմը առաջ տարաւ Հայկայ զաւակացը հետ. յաղթեց ու յաղթուեցաւ, վերջապէս յաջողեցաւ այս ահաւոր թշնամին՝ Հայկայ

որդւոցը ձեռքէն իւրել յափշտակել իրենց հայրենի ժառանգութիւնը, բայց անով ուրիշ բան չըրաւ՝ բայց եթէ աւելի սիրելի եւ տենչալի մեզ ընել մեր հայրենիքը՝ վասն զի կորսուած բանին յարգը աւելի կճանչնամք, կըսէ Սենեկա փիլիսոփայն, զնոյն կըհաստատէ եւ մեր ամէնօրուան փորձը, որ քանի որ բան մը ձեռուրնիս է, սրչափ ալ ազնիւ ըլլայ եւ պատուական՝ հոգ չեմք ըներ, աշուրնուս սովորական բան մը կերելի. սակայն մեր խաբուիլը այն ատեն միայն լաւ կ'հասկընամք՝ երբ այն բանը ձեռուրնէս կ'ընէ. այն ժամանակ կ'ցաւիմք ու կ'այրիմք... բայց ուշ։ —

Այս մեր դիմացի աշխարհացոյց տախտակին վրայ կկարգաք մեծ մեծ տառերով գրած ՀԱՅԱՍՏԱՆ անունը, բայց պէտք չէ կարծէք որ Եւրոպացոց շինած աշխարհացոյցներն ալ մեզի պէս Հայաստան գրած ըլլան. նոքա Հայաստան անունը չեն ճանչնար, եւ ոչ իսկ մեր գեղեցիկ Հայ անունը, հապա զմեզ կանուանեն Արմէնիէն եւ մեր աշխարհն ալ Arménie։ Ինչպէս որ պատուական ժողովոյս մէջ գաղղիարէն կամ ռուսերէն կամ ուրիշ լեզու մը գիտցողներուն յայտնի է. որ բայ իւրացիներէն որ զմեզ Սովխեթ կանուանեն՝ բոլոր ազգերը զմեզ Արմէնիէն, Էրմէնի ու ասոր նման բան մը կ'կանչեն, ու մէկն ալ չկայ որ զմեզ Հայ կանուանէ եւ մեր աշխարհը՝ Հայաստան։

Հարկաւ այս անուան պատճառ մը պիտի ըլլայ. վասն զի ասիկա չէ թէ նոր այսօր է որ սկսեք կամ նոր ատեններս, այլ ասկէց հազար չորսհարիւր տարի առաջ Խորենացին կըսէ թէ «Զմեզ Յոյնք Արմեն եւ Պարսիկք եւ Ասորիք Արմենի կ'կանչեն (Խոր. Ա, 12)։ Բայց Խորենացիէն ալ 300 տարի առաջ Ստրաբոն, անկէց ալ վեց եօթը հարիւր տարի առաջ Երոգոտ, եւ այլն, զմեզ միշտ Արմեն կանուանեն։ Ուրեմն այս անուան պատճառը հնութեան մէջ պիտի փնտռեմք։

Հռոմէները կ'աղէն թէ Հայոց Արմեն անունը Արմենիոս անունով Թեսաղացի յոյնէ մը կճագի, որ կըսեն Յասոնի հետ Կողքիս գացեր է, անկից անցեր է Հայաստան ու այն երկիրը իր անունովը կոչեր է։ Այս ծիծաղելի սուտը, — զոր նախ Ստրաբոն յոյն աշխարհագիրը կ'իշխատակէ (Գիւրթ ժԱ), — մեր դիմաց ծանրութեամբ մը կճախէր իմաստակ

Հոռոմ մը իՊոլիս, ըսելով թէ Հայերը ինչ պիտի ըլլան. Հոռոմներէն առաջ եկած ժողովուրդ մի են:

Այս անճոռնի պարծենկոտութեան չկրցայ դիմանալ: Պարոն ըսի, ձեր այդ խօսքը բաւական պատիւ է մեզ, վասն զի ձեզի պէս բանի չհաւանող ժողովուրդ մը պարծանք կրհամարի որ Հայերն իրմէ ելած ըլլան. բայց մեզի պարծանք մը չէ, հապա նախատինք ալ կհամարիմք այդ Ստրաբոնի սրտութիւնը, վասն զի թէ որ այդ ձեր Արմենիոսն է որ Հայերն սկսած են՝ գիտցէք որ Հայերը ձեր Արմենիոսին պէտք չունին, շատ աւելի մեծ քաջեր են իրենց նախնիքը: Իսկ չէ՝ թէ որ ինչպէս Ամերիկայի վայրերն անճանօթ աշխարհը գնաց Ամերիկոս Վեսթլէյի մը ու իւր անունը անոր վրայ դրաւ, այսպէս ալ եթէ ձեր Արմենիոսը կկարծէք, գիտնաք Պարոն՝ որ երբ դեռ ձեր նախնիքը կաղին կծամէին ու անտառներու մէջ կպառկէին գազաններու հետ, կամ անոնց պէս ծակումաւ որջերու խորշերու մէջ, Հայերը փառաւոր թագաւորական պալատներու մէջ կընակէին ու իրենց անունովը բաւական ազգեր գոյացուցած էին: Բայց լաւ կըսէ ձեր ազգին համար հեղինակ մը. «Յունաց ազգը կուզէ որ ամէն քաջ մարդ եւ ազգ իրմէ ելած ըլլան»: —

Սակայն եթէ ուզենամք Ստրաբոնի խօսքին մէջ ճշմարտամանութիւն մը գտնել՝ կրնամք կարծեմ այս մեկնութիւնը տալ, թէ Հայկազն քաջ իշխան մը անցած ըլլայ իՅունաստան ու Թեսաղիա բնակած, մեր Ամրակ Անահապետին ժամանակները, եւ որովհետեւ երեքհարիւր տարիէ ի վեր մեր ազգը Արամայ անունովն ու քաջութիւններովը արդէն ճանչցուած էր օտարաց առջեւ, ուստի շատ հաւանական է որ Յոյնք այդ Հայկազն իշխանըն ալ Արմենիոս կոչած ըլլան նորա ազգին անունովը, կամ թէ գուցէ բուն անունն ալ Արամ լինելուն: Ի՞նչ զարմանք եթէ այն քաջը Արգոնաւորդաց ալ ընկերացած ըլլայ ու յետոյ փառօք վերագարձած իւր հայրենիքն՝ ի Հայաստան:

Դիտելու մէկ բանն ալ այս է որ Յունաց պատմութեան մէջ Արմենիոս անունը սովորական ազգային անուն մը չէ. ուստի եւ իմ կարծեացս աւելի ստուգութիւն կուտայ թէ Ստրաբոնի եւ այլ Յունաց յիշած Արմենիոսը պէտք է Հայկազն զոք հասկընամք:

Դամք ազգային պատմչաց:

Խորենացին՝ որ աղբիւր է մեր պատմութեանը, յայտնի կերպով կըրօցէ որ օտարաց զմեզ Արմեն կոչելը մտած է Արամ քաջ իշխանէն, որ Հայկէն սկսեալ եօթներորդ ազգապետն է: Զնոյն կկրկնեն եւ միւս ազգային պատմիչք մեր, որով մեծ ծանրակշռութիւն կառնու այս կարծիքը, ազգային հասարակաց հաւանութեամբը. եւ որոյ դիմաց չէ կարող զօրել Շնորհալոյն անձնական կարծիքը (եթէ ձեռագրի սխալ չէ), որ օտար ազգաց զմեզ Արմեն կոչելը՝ Հայկայ Արմենակ որդւոյն անունէն կհանէ:

Արամանեակ անդրանկացեալ,
Որով Արմենի մեք կոչեցեալ.
Բանդի յաղթող ազգաց եղեալ
Եւ քաջութեան անուն առեալ:

Խորենացին յայտնի տեղեակ կերելի Ստրաբոնի, Յուստինոսի եւ այլոց կարծեացը. բայց չընդունիր ըսելով. «Իսկ որ այլ յոմանց ա սի իյունական կողմանն՝ մեզ ոչ է հաճոյ»: (Ա. ԺԴ):

Բայց մէկ տարակոյս մը կենէ թէ այն 200 տարուան միջոցին մէջ օտարները մեզէն անուն կուտային արդեօք:

Ասոր պատասխան կուտամք թէ Հայկայ որդիքը նոյն միջոցին մէջ բոլորովին զբաղած իրենց երկիրը շինելու շէնքընելու, իրենք իրենց մէջ մնալով ու օտարաց հետ վերաբերութիւն եւ հաղորդութիւն շատ չունենալով՝ յայտնի է որ մասնաւոր ծանօթ աւանուն մը չունէին, կամ շատ շատ սմանք Հայկայ անուամբը զնոսա կկոչէին, այլք՝ Թորգոմայ (այսինքն Հայկայ հօրն անունովը), ինչպէս միշտ Ս. գիրքն զմեզ կկոչէ. այլք՝ Ասքանազայ՝ կամ նոյն իսկ Յաքերի, որոյ ցեղէն եմք:

Այս ըսածիս ապացոյցն ան է որ դեռ նոյն իսկ Հայաստան ամէն տեղ բնակութեամբ լցուած չէր, ու ազգն ալ միացած մէկ մարմին ձեւացեալ չէր: Կամաց կամաց ժողովուրդն աճելով ու օտարաց հետ հաղորդութեան սկսելով՝ հարկ էր այնուհետեւ որ միութիւն մը առաջնորդէ, եւ առաջնորդական իշխանութիւնը պէտք էր այնպիսի մարդ ձեռք առնու, որ թէ զօրաւոր ըլլայ եւ թէ հայրենասէր:

Ահա այսպիսի դք էր ԱՐԱՄ, որ ինչպէս մեր Պատմիչը կ'վկայէ՝ շատ աշխատասէր ու հայրենասէր մարդ մի էր: Արամայ հայրենասիրութիւնը խօսքով չէր՝ գործով էր: Այլ աւելի լաւ կ'համարէր մեռնիլ հայրենեացը վրայ, քան թէ տեսնել որ օտարները իւր հայրենեաց սրբազան երկիրը կ'կոխեն, ու իւր հարազատ եղբարցը վրայ եկեր կուգեն իշխել ու գերի ընել:

Արամ՝ նախատիպ եղաւ հայրենասիրաց: Հայ մը պէտք է մեծ ուշադրութեամբ սովորի ու քննէ նորա վարքը: Իրաւ, Խորենացին նորա մեծագործութեանց հազիւ թէ մէկ-քանի բանը կ'իշխէ, բայց այն չափովն ալ բաւական կ'ընեն թէ ինչ մեծ մարդ է եղած Արամ:

Խորենացոյն երկու պատուանունն բառերը «Աշխատասէր եւ Հայրենասէր» բաւական են իմաստասէր քննողի մը առջեւ. այդ երկու բառերը երկու գիրք կարժեն, որոց մէկուն մէջ լեցուած ըլլային Արամայ աշխատասէր գործերը որով զՀայաստան շէնցուց, զարդարեց, միւս գրքին մէջ ալ ծայրէ ծայր գրուած ըլլային Արամայ հայրենասիրական ձեռնարկութիւնները, մեծայաղթ աշխարհակալութիւնները, զարմանալի օրէնքները, որով հայրենեացը պարիսպ եղաւ, եւ կերպով մը՝ հիմնագիր:

Անշուշտ աս բաներս էին որ պիտի կարգայինք լիովին՝ Խորենացոյն խոստացած առանձին գրքին մէջ՝ զոր պիտի նուիրէր այս մեծ գիւցազին: Բայց ախոս որ կամ Խորենացին ժամանակ չունեցաւ իւր միտքը դրածը կատարել, եւ կամ որ աւելի ցաւալին է՝ կատարեց նա իւր խոստումունքը, բայց մենք դեռ բախտ չունեցանք այն ցանկալի գիրքը տեսնելու:

Հօրը՝ Հարմային տեղ՝ անցնելուն պէս Արամ հասկըցաւ որ մեծ գործեր ունի կատարելիք: Հօրը թուլութեամբ օտար ազգեր ըսկած էին Հայաստանի սահմաններուն վրայ բռնանալ: Պէտք էր զարնել ցրուել զանոնք, որպէս զի հեազհետէ գէպի ներս առաջ չբռնան իրենց բռնակալ իշխանութիւնը:

Այս բռնաւորաց մէջ առաջինը Մարաց Նիսիս իշխանն եղաւ որ Արամայ ահաւոր հարուածն ընդունեցաւ: Յիսուն հազար զօրք ժողովեց Արամ ու հասաւ բռնակալին վրայ:

Նիւքար տկար մարդ չէր, իւր զօրքերն ալ բազմաթիւ էին. ուստի գէմ՝ ելաւ Արամայ: Պատերազմը երկար չքշեց. Արամայ զինուորները երկու բանով էին վառուած, մէյմը՝ իրենց հայրենեացը սիրով, մէյմ՝ ալ իրենց իշխանին Արամայ օրինակովը, որ իրենները կ'վառէր կ'բորբոքէր չվախնալ ու զարնել թշնամին:

Այնչափ աւելի հարկաւոր էր Արամայ այս յաղթութիւնը՝ որչափ որ առաջին պատերազմն էր որ Հայերը կ'ընէին երկուհարիւր տարիէ իվեր: Թէ որ այս պատերազմը վատրկէին՝ կրնար Արամ անոնցմէ մեծ բաներ յուսալ, բայց թէ որ այս առաջին անգամն յաղթուէին՝ լաւ գիտէր որ պիտի լքանէին ու սրտերնին թեւերնուն հետ պիտի իյնար, ու վզերնին պիտի ընդունէին օտարաց լուծը:

Յիշեց Արամ որ իւր նախնին Հայկ անձամբ օրինակ եղեր էր քաջութեան իւր զօրացը, ուստի եւ ինքն անձամբ նետուեցաւ պատերազմին սաստկացած տեղը, ամենէն քաջերուն վրայ՝ որ Նիւքարայ չորս կողմն առած պարսպի պէս զինքը կ'պահպանէին:

Զարկաւ կոտորեց Արամ ցրուեց գիմացի եկողները ու հասաւ ինոյն ինքն բռնաւորն. իջեցուց իւր սարսափելի նիզակը ու շամփրեց. բերաւ զնա իւր իշխանանիստ քաղաքը յԱրմաւիր, ու ինչպէս Հայկ Բելայ գիակն էր բարձր տեղ մը դրեր, այնպէս եւ Արամ՝ Արմաւիր քաղաքին բարձր աշտարակին վրայ գամել տուաւ այն գոռոզ ճակատը՝ որ անիրաւութեամբ կուգէր Հայոց իշխանական պըսակը յափշտակել:

Սիրտ առին Արամայ զինուորները, ու յաղթութեան հանգէսը կատարելէն ետեւ ելան մայրաքաղաքէն՝ որ դառնան նոր յաղթութեամբ: Եւ յիրաւի, քիչ ժամանակէն վերադարձան իրենց հայրենիքը՝ հետերնին բերելով նոր աւարներ, գանձեր եւ նոր յաղթութիւնը, Բաշաւին բռնած Ասորի հսկային մարմինը: Բաջ թագաւոր մի էր սա որ շատ ազգերու ահարկու եղած էր իւր սարսափելի զօրութեամբը, այնպէս որ Ասորիք զինքը աստուած կարծեցին ու կողաշտէին:

Հոս զարմանքս կուգայ, որ եթէ Բարշաւին՝ աստուած բռնելու արժանի էր, հասաւ ինչ անուն տալու է այն հայկազն քաջ նորա աստուածական զօրութիւնը տապալեց:

Բայց Հայկայ որդւոցը ժառանգութիւն էր աստուածներու հետ պատերազմելու ու ցուցնել նոցա՝ որ միայն ուրիշ ազգաց աչքին է որ ինքեանք սարսափելի կերելին ու աստուած կկարծուին. Հայ մի զանոնք մահկանացու ողորմելի մարդիկ կճանչնայ, ու թէ որ նոքա չափերնին չեն ճանչնար՝ պատրաստ է նոցա ցուցնելու զայն:

Բայց Բարշամին ոչ միայն իբրեւ մարդ, այլ եւ իբրեւ աստուած ալ պիտի չազատէր Հայոց ձեռքէն: Արամէն ետեւ ուրիշ մեծաշաղթ թագաւոր մը եկաւ՝ Տիգրան Բ, որ զարկաւ տիրեց Միջագետաց, ու իրենց պաշտպան Բարշամին աստուածը գերի բերաւ ի Հայաստան, ինչպէս որ Խորենացին կվկայէ. «Իջանէ (Տիգրան) ի Միջագետս, եւ գտեալ անդ զԲարշամինայ զպատկերն, զոր իվղոսկրոյ եւ իբիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով, հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորգան» (Խոր. Գիրք Բ, Գլ. ԺԴ):

Սակայն չկարծէք թէ խեղճ Բարշամին այս կերպով հանգչեցաւ Հայոց ձեռքէն: Եկաւ Տրդատ ու վերջին հարուածն ալ ինքը տուաւ այն աստուածացեալ հսկային ու ըստպաշտու տապալեց: Լսեմք Ագաթանգեղոսի. «Երթայր հասանէր... իգեօղն Թորգան, մեհեան անուանեալ սպիտակափառ գիցն Բարշամինայ, նախ զնա կործանէին եւ զպատկերն նորին փշրէին» (Ագաթ. ձԹ):—

Արամ արեւելեան ու հարաւային թշնամիները զարնելէն ետեւ, Հայաստանի պաշտպանութիւնը յանձնեց մէկ կողմէն Սիսական ցեղին, միւս կողմէն ալ Կադմեայ որդւոցը: Այնուհետեւ ապահով եւ անկասկած կրցաւ թողուլ զՀայաստան եւ գրաւ թշնամեաց վրայ յարձակիլ:

Պայտպիս Քաղեայ անունով բռնաւոր իշխան մը Սեւ ու Միջերկրական ծովերուն մէջտեղը բռնած՝ խրոխտացաւ Արամայ դէմ: Հայոց նահապետը գիմացը ելաւ իւր քառասուն հազար հետեւակ եւ երկու հազար ձիաւոր կտրիճներովը: Հազիւ թէ ժամանակ ունեցաւ Պայտպիս ինքզինքը Ասիական ծովուն կղզիներուն մէկուն մէջ նետել. ծովուն ալիքները իրեն ապաւէն առնելով:

Արամ մնալով տէր բովանդակ այն երկիրն, հասաւ մինչեւ իրապագովկիա, ու Հայերը նոր երկիրներ տեսան, եւ ինչպէս որ գիմացնին ինկած իր-

բեւ ազատարար կրնգունէին եւ իբրեւ տէր կպատուէին:

Արամ հոն գրաւ իւր տէրութեան սահմանը, ու սահմանադրեալ, իրեն փոխանորդ՝ Մշակ անունով քաջ եւ հաւատարիմ իշխանը, — որ գուցէ իւր ազգականն եւս էր, — եւ հրաման տուաւ իրեն որ քաղաք մը շինէ եւ իւր անունովը Մշակ անուանէ, որպէս զի իշխանը գիտնայ թէ հայրենասիրութիւնը միշտ կը վարձատրուի ուստի եւ նորնոր քաջութեամբ ցցունել ջանայ՝ հայրենեացը նոր սահմանները պաշտպանելով թշնամեաց սուրէն:

Մշակայ քաղաքին անունը կամաց կամաց փոխուեցաւ ի Մաժակ, բնակչաց եւ օտարաց ծուռ արտաբերութեամբը: — Մաժակ մնաց միշտ Առաջին Հայոց, Կապագովկիոյ, մայրաքաղաքը: Միհրդատ կրտսեր նորոգեց զայն, մեծցուց եւ զարգարեց, եւ իւր պաշտպանին՝ մեծին Կեսարու անունովը Կեսարիա անուանեց զայն, եւ զրկեց զմեզ այն ամենահին քաղցր անունէն եւ յիշատակէն:

Ո՞ր կարծէր թէ այս հայաշէն եւ հոյաշէն քաղաքը՝ պիտի լինէր եւ հիմն եւ առաջին մայրաքաղաք լուսաւորութեանն Հայաստանեայց: Թագէոս առաքեալը հոն հիմնեց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին, ուստի եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ նորա յաջորդքը ցՍ. Ներսէս մեծն՝ ի Կեսարիա առնուին զձեռնադրութիւն, որպէս զի Ս. Թագէոսի առաքելական աթոռը ժառանգէն: Շատ իրաւամբք կըսէ Վարդան Ս. Գրիգորի համար թէ «Ի Կեսարիա երթեալ իմայրաքաղաքն Կապագովկացոց՝ եւ մայրն հիմնարկութեան հաւատոյ իբրիստոնեայս ի թագէէ առաքելոյ, ուր արար զառաջին ձեռնադրութիւն եւ ըզհիմնարկութիւն եկեղեցւոյ, երթեալ առնոյր զառաքելական պատիւն... Քանզի որ առ շիրմօք նորա յղացաւ եւ էառ սկիզբն դոյութեանն ըստ Աստուծոյ յառաջին աթոռ նորա, ուր զՍ. Թէփիլոս՝ եպիսկոպոս ձեռնադրեաց Ս. Թագէոս... պայծառացեալ գառնայ ինորին առաքելական անդաստանն, ինքեան իսկ եւ նորա վաստակօք հերկեալ»:

Դառնամք մեք առ գիւցազնն մեր:

Արամ իբր իւր երկրին՝ այն նոր տիրած նահանգին անունը գրաւ Առաջին Հայք, գուցէ իբր ասել յետագայից թէ Հայոց առաջին տիրած օտար երկիրն էր այն: Եւ որպէս զի բոլորովին հայացնէ այն նահանգը՝ նախ-

նի բնակիչներուն հրաման տուաւ որ իրենց տեարցը լեզուն սովորին, այսինքն այն վսեմ լեզուն որ եթէ առաջին մարդոյն խօսած լեզուն ալ չէր՝ բայց գիւցաղանց լեզուն էր:

Արամայ այս գործը նորա խորունկ քաղաքագիտութեանն էր արդիւնք: Անոր արդարասիրութիւնը կապահանջէ որ առանց դժվարանելու անցնիմք, յիշեցընելով միայն որ Հռովմայեցիք Արամայ օրինակովը զեղծանու բռնաւորաբար գործադրեցին զայն՝ զոր Հայոց նահապետը սիրով էր տուած կատարել:

Արամայ քաջութեանց համբաւը հասաւ առ մեծն Նինոս, որ Ասորեստանեայց համաշխարհական տէրութեան հիմունքն էր դրած, եւ քաջութեամբ Ասիոյ սանձերը կլարէր:

Ատելութիւն եւ նախանձ, երկու զօրաւոր կրքեր, Նինոսի սիրտը կյուզէին: Ատելութիւն՝ որովհետեւ Բելայ թողը ժառանգեր էր Հայկայ թողանը գէմ կատաղի ոխ մը: Նախանձ՝ վասն զի Ասիրիկէն եւ Ասիան իւր անունէն կգողար, ուստի եւ չէր կրնար հանդուրժել որ Հայաստան միայն ազատ մնայ իւր համաշխարհական տէրութենէն:

Բայց որչափ ատելութիւնը մեծ էր, սակայն եւ խոհեմութիւնը ձեռքէ չուզեց թողուլ Նինոս. մտածեց իւր նախաձոր Բելայ ամօթալից օրինակը, տեսաւ որ եւ Արամ իւր նախաձորմէն՝ Հայկէն՝ հեռու չէ քաջութեամբ, ինչպէս նորա գործերը յայտնի կցուցընէին: Այս պատճառաւ լաւ համարեցաւ որ խորագիտութեամբ մը թէ իւր պատիւը պահպանէ, եւ թէ զԱրամ գոհ ընէ: Փոխանակ պատերազմ բանալու՝ Հայոց նահապետին ընծաներ զրկեց, շնորհաւորեց նորա յաղթութիւնները, եւ իբրեւ Ասիապետ՝ հրաման տուաւ որ իւր երկրորդը կոչուի՝ համաշխարհական պետութեանը մէջ, եւ մարդարաւ վարսակալ կզրկէր իպսակ գլխոյ Հայկազն ազգապետին:

Մար Աբասայ այս պատմութիւնը այլայլութեամբ կպատմէ Դիողոր Սիկիլիացին (Գիլի, Գլ. Ա.), եւ զԱրամ կկոչէ Բարգանես, եւ կըսէ թէ յաղթեց իրեն Նինոս, բայց կեանքը շնորհեց: Չարմանք չէ որ օտարազգի պատմիչը շփոթած ըլլայ այդ պատմութիւնը, կամ նորա օրինակողք մէջէն բան ձգած, վասն զի յայտնի կերեւի մեզ թէ Բարգանեսը Մար Աբասայ յիշած Բարչանիկն է, որ յաղթութեցաւ յԱրամայ, ինչպէս վերը տեսանք:

Արամ իւր յաղթանակացն ու փառաց ծայրը հասնելէն ետեւ՝ զգաց հայրենի հողոյն կարօտը, փութաց դարձաւ ի Հայաստան, դարձաւ այն երկիրը՝ որուն իւր պանծալի անունը պիտի թողուր ի ժառանգութիւն:

Զգիտեմ թէ մենք աւելի թէ արդեօք օտարք աւելի իրաւունք ունին: Մեք՝ մեր հայրենիքը Հայկայ անուամբը կոչելով, օտարներն՝ Արամայ:

Ինձ կերեւի որ՝ եթէ երբէք նահապետ մը արժանացեր է իւր անունը տիրած երկրին տալ, այդ արժանաւորութիւնը ոչ ոք աւելի ունեցեր է քան զՀայկ եւ քան զԱրամ:

Երկունս ալ կեանքերնին գրին Հայաստանի համար, երկունս ալ պանծացուցին զայն առաջի բովանդակ աշխարհի, — եւ իրենց երկիրը անցուցին իկարգս պատմական ազգոց եւ ինքնակալութեանց:

Ներէ ինձ պատուական ժողովս՝ որ տկար գրչիս օգնական առնում զտկար քնարս, ու ջանամ մեր գիւցաղին մեծարանք մը նուիրել, ինչան այն խորին երախտագիտութեանը զոր կղզամ եւ զոր կղզայ կարծեմ ամենայն սիրտ Հայկազանց առ մեծայաղթն իւր գիւցաղուն (*):

(*) Հեղինակին ԱՐԱՄայ վրայ ոգած տաղը արդէն տպագրուած է Օրագրիս մէջ: (Տես Թուրք Ե, Զ. էջ 75.)

